UŽÍVANIE TABAKU NA SLOVENSKU AKO VEREJNOZDRAVOTNÝ PROBLÉM

TOBACCO USE IN SLOVAKIA AS A PUBLIC HEALTH ISSUE

Tibor Baška¹

¹Ústav verejného zdravotníctva, Jesseniova lekárska fakulta v Martine,
Univerzita Komenského v Bratislave, Slovenská republika

ABSTRAKT

Východiská: Užívanie tabaku je na Slovensku rozšíreným verejnozdravotným problémom a predstavuje jeden z najvýznamnejších preventabilných rizikových faktorov chronických chorôb.

Cieľ: Práca sumarizuje aktuálne dostupné epidemiologické údaje o užívaní tabaku a jeho zdravotných dopadoch na Slovensku v kontexte verejnozdravotných preventívnych opatrení.

Metódy: Prehľadová práca sumarizuje oficiálne odhady Svetovej zdravotníckej organizácie, epidemiologické dáta z projektov Global Tobacco Surveillance System a Global Burden of Disease.

Výsledky: Dominantnou formou užívania tabaku na Slovensku zostáva fajčenie cigariet. Podľa posledných oficiálnych odhadov v roku 2017 denne fajčilo 27.1% mužov a 15.6% žien, pričom v priebehu posledných desaťročí mierne sa znižuje rozdiel medzi pohlaviami. U adolescentov fajčenie cigariet postupne klesá (15,5% u chlapcov a 18,9% u dievčat v roku 2016) a narastá zastúpenie iných foriem užívania tabaku ako aj elektronických cigariet. Užívanie tabaku sa podieľa na celkovej úmrtnosti 24,4% u mužov a 9% u žien.

Záver: V rámci kontroly tabaku sú porovnaní s inými vyspelými krajinami Európy rezervy v prevencii pasívneho fajčenia na verejnosti, podpore odvykania v rámci systému poskytovania zdravotníckej starostlivosti, ako aj uplatňovaní a dodržiavaní existujúcej legislatívy.

ABSTRACT

Background: Tobacco use is a widespread public health issue in Slovakia and presents one of the most significant preventable risk factors of chronic diseases.

Aim: The review summarizes current available epidemiological data in tobacco use and its health consequences in context of respective public health preventive measures.

Methodology: The review summarizes official World Health Organization estimates as well as epidemiological data from Global Tobacco Surveillance System and Global Burden of Disease projects.

Results: Cigarette smoking remains a dominant form of tobacco use in Slovakia. According to official estimates, 27.1% of males and 15.6% of females smoked in 2017 and the gender difference has been decreasing within last decades. Adolescents' cigarette smoking has been gradually decreasing (15.5% of boys and 18.9% of girls in 2016) on account of an increase of other forms of tobacco use as well as electronic cigarettes. Tobacco use contributes to overall mortality in 24.4% among males and 9.0% among females.

Conclusions: Comparing other developed European countries, there are reserves in tobacco control measures considering prevention of passive smoking in public places, cessation support within health providing system as well as effective enforcement of existing legislative measures.

KĽÚČOVÉ SLOVÁ:

Slovensko, užívanie tabaku, prevalencia, úmrtnosť, DALYs, kontrola tabaku

KEY WORDS:

Slovakia, tobacco use, prevalence, mortality, DALYs, tobacco control

ÚVOD

Užívanie tabaku predstavuje jeden z najvýznamnejších preventabilných rizikových faktorov chronických chorôb vo Svete. Podieľa sa významnou mierou na predčasnej úmrtnosti a chorobnosti. Na základe oficiálnych kvalifikovaných odhadov až polovica pravidelných fajčiarov tabaku umiera na ochorenia, ktoré kauzálne súvisia s jeho užívaním. Vzhľadom na tieto skutočnosti považuje Svetová zdravotnícka organizácia prevenciu zdravotných a spoločenských následkov užívania tabaku za jednu zo svojich hlavných priorít. V kontexte medzinárodnej situácie si zvlášť pozornosť vyžaduje situácia v Strednej a Východnej Európe. V týchto krajinách je riziko úmrtia u mužov stredného veku na ochorenie súvisiace s užívaním tabaku až dvojnásobné v porovnaní s mužmi v západnej časti Európy (1).

Najčastejšou formou užívania tabaku v Európe sú priemyselne vyrábané cigarety, hoci narastá aj význam iných, doteraz exotických foriem užívania, najmä vodných fajok, cigár a pod. (2) V posledných rokoch sa k nim pripájajú aj elektronické cigarety. Hoci predstavujú pre fajčiara menšie riziko v porovnaní s klasickými cigaretami, vzhľadom na viaceré zdravie škodlivé látky v nich obsiahnuté, ich nemožno považovať za neškodnú alternatívu. Okrem toho, vzhľadom na to, že ide o nový fenomén, nie sú známe neskoré následky ich dlhodobého užívania (3,4).

Užívanie tabaku, v porovnaní s inými psychoaktívnymi látkami, však nepredstavuje len riziko pre samotného užívateľa, ale aj pre ľudí v jeho okolí vzhľadom na pasívne fajčenie. Podľa odhadov je vo Svete vystavených pasívnemu fajčeniu až 40% detí a približne 34% dospelých nefajčiarov (5). Ide o významný verejnosudovotný problém týkajúci sa rodinných

príslušníkov, najmä detí, žijúcich v spoločnej domácnosti s fajčiarom. Pasívne fajčenie v domácnostiach je častejšie v prípade rodičov s nižším socioekonomickým statusom, ako aj v nekompletných rodinách (6). U dospelých populácie sú okrem toho pomerne často vystavení fajčeniu najmä pracovníci kaviarní, barov a pohostinstiev (7).

Prevalencia fajčenia tabaku u dospelých populácie na Slovensku

Na Slovensku sa zatiaľ neuplatňuje monitorovanie užívania tabaku u dospelých populácie, ktoré by využívalo medzinárodne štandardnú metodiku, pomocou ktorej by sa získavali reprezentatívne epidemiologické údaje porovnateľné na medzinárodnej úrovni. Preto je vhodné v tejto cieľovej skupine používať oficiálne odhady Svetovej zdravotníckej organizácie, ktoré umožňujú hodnotiť situáciu v európskom ako aj globálnom kontexte (8, 9, 10)

Citlivým indikátorom miery rozšírenia tabaku v populácii odrážajúcej jeho spoločenskú akceptáciu je prevalencia všetkých fajčiarov t.j. zahŕňajúca denných aj príležitostných užívateľov. Prostredníctvom tohto ukazovateľa, resp. jeho zmien v čase, možno hodnotiť účinnosť implementovaných preventívnych opatrení zameraných na podporu nefajčenia. Slovensko patrí ku krajinám s pomerne vysokým výskytom užívania tabaku (Obr. 1). U mužov však postupne klesá prevalencia a na základe kvalifikovaných odhadov Svetovej zdravotníckej organizácie bude tento trend pokračovať aj v nasledujúcich rokoch. Naproti tomu, u žien došlo počas sledovaného obdobia k miernemu, ale znateľnému nárastu. Hoci v prevalencii jasne prevažujú muži nad ženami, v dôsledku daných trendov sa tento rozdiel postupne vyrovnáva.

Obr. 1 Prevalencia fajčiarov (denných a príležitostných) na Slovensku v rokoch 2000 až 2015, prognóza vývoja situácie do roku 2025 podľa odhadov Svetovej zdravotníckej organizácie (8)

Obr. 2 Prevalencia denných fajčiarov na Slovensku v rokoch 1998 až 2017 podľa oficiálnych odhadov Svetovej zdravotníckej organizácie (9, 10)

Obr. 3 Prevalencia rôznych foriem užívania tabaku na Slovensku u detí vo veku 13 až 15 rokov v rokoch 2003 až 2016 zistená v prieskumoch GYTS (chybové úsečky predstavujú interval spoľahlivosti 95%) (11)

* fajčenie vodných fajky sa zaradilo do sledovania v roku 2007

Prevalencia denných fajčiarov odráža výskyt dlhodobého intenzívneho fajčenia, ktoré korešponduje so závislosťou na nikotíne a vysokým rizikom poškodenia zdravia. Preto tento ukazovateľ vhodne odráža spoločensko-zdravotné populačné dopady užívania tabaku. Vývoj prevalencie denných fajčiarov na Slovensku (Obr. 2) do určitej miery korešponduje s vyššie uvedeným obrazom, avšak klesajúci trend u mužov je ešte výraznejší. Je zrejmé, že kým na prelome milénia najväčšiu časť fajčiarov predstavovali denní užívatelia, v súčasnosti sa pomer mení v prospech relatívneho nárastu príležitostných užívateľov. Hoci tento vývoj možno pozorovať u oboch pohlaví, u mužov je výraznejší.

Užívanie tabaku a s ním súvisiace faktory u adolescentov

Z hľadiska hodnotenia vývoja epidemiológie užívania tabaku a odhadu situácie v budúcnosti sú cenné údaje o fajčení detí a adolescentov. V tomto veku dochádza k iniciácii užívania a vývoja pravidelného užívania. Preto ide o dôležitú cieľovú skupinu z hľadiska celkovej situácie v populácii. Reprezentatívne a validne údaje o užívaní tabaku a s ním súvisiacich faktorov u 13 až 15 ročných adolescentov pochádzajú najmä z prieskumov Global Youth Tobacco Survey (11). Ide o medzinárodný projekt vykonávaný pod záštitou Svetovej zdravotníckej organizácie v spolupráci s Centers for Diseases Control

and Prevention v Atlante, USA. Tieto prieskumy sa na Slovensku v pravidelných intervaloch vykonávajú od roku 2003. Ich výsledky poukazujú na to, že na rozdiel od dospeléj populácie, užívajú tabak v rovnakej miere chlapci aj dievčatá. Okrem toho, v priebehu obdobia dochádza k zmenám, ktoré naznačujú epidemiologickú situáciu v dospeléj populácii v blízkej budúcnosti. Kým na začiatku sledovaného obdobia cigarety jasne dominovali ako najčastejšia forma užívania tabaku, ich fajčenie postupne klesalo, až sa začalo vyrovnávať s inými formami užívania, najmä u chlapcov. Pritom sa percento užívateľov tabaku výrazne nemenilo (Obr. 3). Tieto výsledky poukazujú na relatívny nárast významu užívania iných foriem tabaku. S tým súvisí aj pomerne vysoký výskyt užívateľov elektronických cigariet (9,6% u chlapcov a 6,5% u dievčat) zistený v roku 2016, keď sa sledovanie rozšírilo aj na túto formu. Vzhľadom na to, že v tejto vekovej skupine ide o najmä o prvoužívateľov, vystupujú do popredia ich potenciálne zdravotné následky, ako aj skutočnosť, že elektronické cigarety predstavujú pomerne častú vstupnú bránu do sveta užívania psychoaktívnych látok (3).

Na Slovensku uviedlo v roku 2016 pasívne fajčenie (v priebehu posledných 7 dní) v domácnosti 38,3% detí vo veku 13 až 15 rokov, pričom od roku 2007 nedošlo k významným zmenám (GYTS, 2016). Výskyt pasívneho fajčenia mimo domácnosti je ešte vyšší. Vo verejných uzavretých priestoroch ním bolo podľa prieskumu v roku 2007 vystavených až 69,3% respondentov. V nasledujúcom prieskume vykonanom v roku 2010 ich počet výrazne poklesol na 52,1% pričom zostal takmer nezmenený ani v roku 2016 (51,7%).

Zdravotné dopady užívania tabaku na Slovensku

Z hľadiska dopadov na populačné zdravie patrí užívania tabaku na Slovensku, napriek mierne klesajúce-

mu trendu, k najvýznamnejším rizikovým faktorom (Obr. 4). V súčasnosti sa podieľa 24,4% u mužov a 9% u žien na celkovej úmrtnosti. Jeho podiel na predčasnej strate zdravia vyjadrenej ako DALYs (Disability Adjusted Life Years) je 19,1% u mužov s 8,2% u žien. Najväčší počet úmrtí pripísateľných užívania tabaku je v dôsledku kardiovaskulárnych chorôb (35,3% podiel všetkých úmrtí pripísateľných tabaku). Za nimi nasleduje rakovina pľúc (19,2%), cievne mozgové príhody (9,2%) a chronická obštrukčná choroba pľúc (6,4%) (12).

Kontrola tabaku na Slovensku

Na základe existujúcich vedeckých prác analyzujúcich účinnosť preventívnych intervencií definovala v roku 2008 Svetová zdravotnícka organizácia kľúčové opatrenia kontroly tabaku, ku ktorým patrí predovšetkým ochrana nefajčiarov, poskytnutie podpory pri odvykaní, upozorňovanie na zdravotné následky užívania tabaku a zvyšovanie ceny tabakových výrobkov. Okrem toho je dôležité, aby sa príslušné legislatívne predpisy aj dodržiavali a uplatňovali (13).

Zákon na ochranu nefajčiarov bol prijatý na Slovensku v roku 1997 (Zákon 67/1997 Z.z.). V roku 2004 ho nahradil Zákon 377/2004 Z.z., úplne zakazujúci fajčenie v zdravotníckych zariadeniach, úradoch, zariadeniach hromadnej dopravy vrátane staníc, nástupísk ako aj zastávok. Čiastočne obmedzil fajčenie v zariadeniach hromadného stravovania povinnosťou vymedziť nefajčiarske priestory. Novelizácia z roku 2009 (Zákon 87/2009 Z.z.) zvýšila účinnosť prevencie pasívneho fajčenia stanovením povinnosti stavebného oddelenia fajčiarskej a nefajčiarskej časti reštaurácií. Okrem toho rozšírila platnosť zákona aj na výrobky určené na fajčenie neobsahujúce tabak, t.j. elektronické cigarety, čím reagovala na nástup tohto nového

Obr. 4 Percentuálny podiel užívania tabaku na celkovej úmrtnosti a predčasnej strate zdravia vyjadrenej ako DALYs (Disability Adjusted Life Years) (12)

ho fenoménu. V roku 2013 (Zákon 142/2013 Z.z.) sa zákaz fajčenia rozšíril aj na nákupné centrá. Zákon 89/2016 o výrobe, označovaní a predaji tabakových výrobkov a súvisiacich výrobkov okrem toho stanovil minimálny počet 10 kusov cigariet v jednom balení a zaviedol úplný zákaz predaja žuvacieho tabaku.

V rámci siete regionálnych úradov verejného zdravotníctva je zo zákona zriadených na území Slovenska 36 poradní zdravia, ktoré poskytujú bezplatne aj odbornú pomoc pri odvykaní. Okrem toho, od roku 2016 začali na základe nového Zákona 89/2016 Z.z. na štandardnej báze prevádzkovať interaktívnu telefónnu linku zameranú predovšetkým ako podpora pri odvykaní. V tejto oblasti kontroly tabaku však zostáva rezervou uplatňovanie preventívnej práce v primárnej zdravotnej starostlivosti, predovšetkým z dôvodu nedostatočného preplácania príslušných intervencií zdravotnými poisťovňami.

Údaje o pomerne vysokom výskyte pasívneho fajčenia detí vo verejných priestoroch (51,7% v roku 2016) poukazujú, napriek výraznému poklesu po roku 2003, na potrebu účinnejšej legislatívy na ochranu nefajčiarov ako aj lepšieho uplatňovania súčasných platných predpisov. Na nízku mieru uplatňovania legislatívy zakazujúcej predaj tabakových výrobkov Až 68% detí vo veku 13 až 15 rokov, ktoré fajčia aspoň raz za mesiac, uvidelo že im neodmietli kvôli nízkemu veku predaj cigarety (11)

Zákonom 89/2016 o výrobe, označovaní a predaji tabakových výrobkov a súvisiacich výrobkov sa rozšírili povinnosti označovať balenia tabakových výrobkov okrem údajov o obsahu dechtu a nikotínu aj obrazovými varovaniami o ich zdravotnej škodlivosti. Okrem toho musí byť na obale uvedené aj telefónne číslo na linku pomoci pri odvykaní.

Spotrebná daň, harmonizovaná s ostatnými krajinami Európskej únie, tvorí v súčasnosti viac ako 75% predajnej ceny tabakových výrobkov,

Celkovo, súčasná legislatíva v oblasti kontroly tabaku zodpovedá záväzkom plynúcim z Rámcovej dohody o kontrole tabaku, ktorý Slovenská republika ratifikovala 4. mája 2004. Avšak, na rozdiel od viacerých krajín Európskej únie nie je zatiaľ legislatívne zabezpečené nefajčiarske prostredie vo všetkých verejných priestoroch.

ZÁVERY

Užívanie tabaku zostáva na Slovensku aj napriek miernemu klesaniu v priebehu posledných rokov významným verejnozdravotným problémom. Okrem toho dochádza k vyrovnávaniu rozdielov medzi pohlaviami. U adolescentov, hoci sa celkové užívanie tabaku výrazne nemení, klesá fajčenie cigariet a relatívne

narastá zastúpenie iných foriem. Tento vývoj vedie k postupnému vyrovnávaniu rozdielov medzi krajinami Európy, ktoré boli zrejme na začiatku milénia (14) a k vytváraniu obrazu charakteristického pre rozvinuté krajiny Západnej Európy a Severnej Ameriky (8). Jedným z determinantov ovplyvňujúcich daný vývoj epidemiologickej situácie, by mohlo byť, okrem efektu preventívnych opatrení kontroly tabaku, aj rozšírenie používania mobilných informačných technológií. Pod ich vplyvom sa menia spôsoby sociálnej interakcie, najmä v zmysle toho, že mladí ľudia trávajú menej času vonku s priateľmi (15). Na druhej strane, nepreukázalo sa, že by táto zmena priamo viedla k zníženiu užívania psychoaktívnych látok (16). Preto sa ukazuje ako pravdepodobnejšie, že využívanie sociálnych médií výraznou mierou posilnilo komunikáciu a výmenu informácií medzi krajinami a regiónmi a tak prispelo k posilneniu globálnych vplyvov, ktoré vedú k uniformnému obrazu užívaniu tabaku v Európe.

Úroveň kontroly tabaku na Slovensku je primeraná vzhľadom na celkovú situáciu Európskej únie. V porovnaní s inými vyspelými krajinami stále zostávajú rezervy v prevencii pasívneho fajčenia na verejnosti, podpore pri odvykaní v rámci systému poskytovania zdravotníckej starostlivosti, ako aj v uplatňovaní a dodržiavaní existujúcej legislatívy.

REFEREČNÝ SEZNAM

1. World Health Organization; WHO global report: mortality attributable to tobacco. Geneva: World Health Organization; 2012
2. World Health Organization; WHO global report on trends in prevalence of tobacco smoking. Geneva: World Health Organization; 2015
3. Glantz SA, Bareham DW. E-Cigarettes: Use, Effects on Smoking, Risks, and Policy Implications. *Annu Rev Public Health*. 2018 April 1;39:215-35.
4. Pisinger C, Døssing M. A systematic review of health effects of electronic cigarettes. *Prev Med*. 2014 Dec; 69:248-60.
5. Oberg M, Jaakkola MS, Woodward A, Peruga A, Prüss-Ustün A. Worldwide burden of disease from exposure to second-hand smoke: a retrospective analysis of data from 192 countries. *Lancet*. 2011 Jan 8;377(9760):139-46. doi: 10.1016/S0140-6736(10)61388-8.
6. Sevcikova L, Babjakova J, Jurkovicova J, Samohyl M, Stefanikova Z, Machacova E, et al. Exposure to Environmental Tobacco Smoke in Relation to Behavioral, Emotional, Social and Health Indicators of Slovak School Children. *Int J Environ Res Public Health*. 2018 Jun 30; 15(7): 1374. doi: 10.3390/ijerph15071374.

7. European Respiratory Society; Lifting the smoke-screen – 10 reasons for a smoke free Europe. Brussels: European Respiratory Society; 2006
8. World Health Organization; WHO global report on trends in prevalence of tobacco use 2000–2025, third edition. Geneva: World Health Organization; 2019
9. World Health Organization; Country Profiles on Tobacco Control, 2001. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe; 2002
10. WHO report on the global tobacco epidemic. Tobacco Free Initiative [cited 2021 March 1]. Available from: https://www.who.int/tobacco/global_report/previous/en/
11. Centers for Disease Control and Prevention. National Center for Chronic Disease Prevention and Health Promotion, Office of Smoking and Health, Global Tobacco Surveillance System Data (GTSS-Data) [online]. [cited 2021 March 1]. Available from: <https://www.cdc.gov/tobacco/global/gtss/gtssdata/index.html>.
12. Institute for Health Metrics and Evaluation (IHME). GBD Compare Data Visualization. Seattle, WA: IHME, University of Washington, 2020. [cited 2021 March 1]. Available from <http://vizhub.healthdata.org/gbd-compare>.
13. World Health Organization; WHO Report on the Global Tobacco Epidemic, 2008: The MPOWER package. Geneva: World Health Organization; 2008
14. Baska T, Warren CW, Basková M, Jones NR. Prevalence of youth cigarette smoking and selected social factors in 25 European countries: findings from the Global Youth Tobacco Survey. *Int J Public Health*. 2009;54(6):439-45
15. Kuntsche E, Simons-Morton B, Fotiou A, ter Bogt T, Kokkevi A. Health Behavior in School-Aged Children Study. Decrease in adolescent cannabis use from 2002 to 2006 and links to evenings spent out with friends in 31 European and North America countries and regions. *Arch Pediatr Adolesc Med*. 2009 Feb;163:119–25.
16. Vannucci A, Simpson EG, Gagnon S, Ohannessian CM. Social media use and risky behaviors in adolescents: A meta-analysis. *J Adolesc*. 2020 Feb; 79:258-74. doi:10.1016/j.adolescence.2020.01.014.

KONTAKT NA HLAVNÍHO AUTORA

prof. MUDr. Tibor Baška, PhD.

Ústav verejného zdravotníctva JLF UK

Malá Hora 11149/4B, 036 01 Martin

Slovenská republika

+421 43 2633 609

tibor.baska@uniba.sk